

יסודות פסחים

שיעור ארבעה עשר

שימור לשם מצה

מקורות

א. מ. "הדר אמר... סופו בעינן"

ב. רי"ף יב; שו"ת הרשב"א ח"א סימן כו

ג. מנחת אשר סימן נ

ד. רמב"ם חמץ ומצה פ"ה ה"ט, פ"ח ה"ג; מגיד משנה שם פ"ה ה"ט

ו. חידושי רבנו דוד מ. ד"ה הדר

רי"ף יב.

ומיבעי ליה לאיניש לנטורי קימחא דפיסחא מעידן קצירה דאמר קרא ושמרתם את המצות ואמר להו רבא להנהו דמהפכי כיפי כי מהפכיתו הפיכו לשום מצה כלומר הזהירו בהן שלא יבא עליהם מים פירוש כיפי עמרים.

שו"ת הרשב"א ח"א סימן כו

ותחלת כל דבר צריך אתה לדעת כי מצה של מצוה צריכה שמור לשם מצה בין שמור דלישה בין שמור דמעידן קצירה למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה. בשילהי פרק כל שעה גמרא (דף לט) אין שורין את המורסן וכדאמר להו רבא להנהו דמהפכי כיפי הפיכו לשום מצה. ותנן התם חלות תודה ורקיקי נזיר עשאן לעצמו אינו יוצא בהן למכור בשוק יוצא בהן. ואמרינן עלה בגמרא מאי טעמא אמר רבא אמר קרא (שמות י"ב) ושמרתם את המצות מצה המשתמרת לשם מצה יצאת זו שאינה משתמרת לשם מצה אלא לשם זבח. ותניא כותיה יכול יצא אדם ידי חובתו בחלות תודה ורקיקי נזיר תלמוד לומר ושמרתם את המצות מצה המשתמרת לשם מצה יצאת זו שאינה משתמרת לשם מצה אלא לשם זבח. ומעתה על כרחנו אין אדם יוצא במצה שלשה נכרי ואפילו ישראל עומד על גביו ומזהירו שיכוין לשם מצה לפי שאין הגוי עושה אלא על דעת עצמו ולא על דעתנו.

מנחת אשר סימן נ

אך לענ"ד לא מצינו דין דבעינן עשיה לשמה במצה, דלא כתיב אלא 'ושמרתם את המצות', ואין כאן דין עשיה לשמה אלא דין שימור לשמה בלבד, ואין זה דומה לגט דכתיב ביה 'וכתב לה' או לציצית דכתיב בהו 'גדילים תעשה לך'... ונראה בזה דאין כלל דין של עשיה לשמה במצה אלא דין שימור לשמה בלבד...

ושאני שימור דקצירה משימור דלישה, דעל שעת לישה אין כלל הכרח דהמתעסק בו הוא יהיה השומר דאין השמירה תלויה בעיסוק כלל, אבל מלישה ואילך, דכל מהות השימור מחימוץ הוא העיסוק במצה, דאם לא יתעסקו בלישה ועריכה שוא שקד שומר ובוראי יתחמץ וזה גופא דהיינו העיסוק והלישה הוא השימור, וא"כ מלישה ואילך העושים הם השומרים ולא המשגיח עליהם, ולכן בעינן שיעשו לשם מצוה, כיון דעשייתם הוא השימור ואין שימור זולתה. ומטעם זה פסול עשיית חרש שוטה וקטן או עכו"ם, ולא מהני גדול עומד על גביהם, דאין הגדול עושה שימור אבל העושים במלאכה הם העושים שימור, ואין הגדול אלא שומר את משמרי המצה.

רמב"ם חמץ ומצה פ"ה ה"ט

משום שנאמר 'ושמרתם את המצות' כלומר הזהירו במצה ושמרו אותה מכל צד חמוץ. לפיכך אמרו חכמים צריך אדם לזהר בדגן שאוכל ממנו בפסח שלא יבוא עליו ח מים אחר שנקצר עד שלא יהיה בו שום חמוץ, דגן שנטבע

בנהר או שנפל עליו מים כשם שאסור לאכול כך אסור לקיימו אלא מוכרו לישראל ומודיעו כדי שיאכלנו קודם הפסח, ואם מכרו לגוים קודם הפסח מוכר מעט לכל אחד ואחד כדי שיכלה קודם הפסח שמא יחזור הגוי וימכרנו לישראל.

שם פ"ח הי"ג

מי שאין לו מצה משומרת אלא כזית כשגומר סעודתו ממצה שאינה משומרת מברך על אכילת מצה ואוכל אותה כזית ואינו טועם אחריו כלום.

מגיד משנה שם פ"ה ה"ט

[ט] משום שנאמר (בתורה) ושמרתם את המצות וכו'. שם (דף מ'). אמר רבא להו רבא להנהו דמהפכי כיפי כי מהפכיתו הפיכו לשם מצה פירש רש"י כיפי עמרים, עכ"ל. ולא נזכר בהלכות ולא בדברי רבינו שום חלוק בין המצה של לילה הראשון למצה שאדם אוכל בשאר ימי הפסח אלא שבסוף ערבי פסחים כתב הרב אלפסי ז"ל היכא דלית ליה כולה סעודתא ממצה דמינטרא אלא כזית בלחוד דמנטר הוא דאית ליה אכיל ברישא. וכן כתב רבינו ספ"ח מי שאין לו מצה משומרת אלא כזית כו'. הורו ז"ל שהשמור אינו מעכב ולכתחלה ראוי לעשותו בכל הדגן אלא שאינו מעכב אלא בלילה הראשון שהוא חובה לאכול מצה המשומרת וזה הכרח לפרש בדבריהם וכן משמע הסוגיא שם בכל שעה, ואף על פי שקשה לי למה לא כתבו הא דבצקות של נכרים אדם ממלא כרסו מהם ובלבד שיאכל כזית מצה באחרונה וכונתם צריכה לי עיון.

חידושי רבנו דוד מ. ד"ה הדר

ויש במשמע דבריו של רבא שאם לא עשה כן שאינו יוצא בהן ידי מצה, דהא סבירא ליה דשמור דלישה לאו שימור הוא, שאין אדם יוצא במקצת שמור אלא שיעשה כל שמור שבה לשם מצה.

בשיעור הקודם פתחנו את הדיון בעניין גדרה של מצת המצווה, ועסקנו בפסול 'מצה עשירה' ובדין 'לחם עוני'. בשיעור היום נעסוק בהלכה נוספת הקשורה בגדרה של מצת המצווה, והיא שימור לשם מצה.

נאמר בתורה:

ושמרתם את המצות כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים ושמרתם את היום הזה לדרתיכם חקת עולם.

[שמות יב יז]

מפסוק זה לומד רבא שישנה חובה 'לשמור את המצות':

הדר אמר רבא: מצוה ללתות, שנאמר 'ושמרתם את המצות'. אי לא דבעי לתיתה שימור למאי?¹

[מ.]

מדברי רבא עולה שקיימת חובה 'לשמור את המצות' משלב מוקדם בתהליך הכנת המצה. רבא דוחה את האפשרות לפיה השימור הנדרש במצה הוא משעת לישה על פי דברי רב הונא:

אי שימור דלישה - שימור דלישה לאו שימור הוא, דאמר רב הונא: בצקות של נכרים אדם ממלא כריסו מהן, ובלבד שיאכל כזית מצה באחרונה. באחרונה אין, בראשונה לא. מאי

¹ סוגיית הגמרא מורכבת ולכן לא נאריך בביאור פרטיה, אלא נתמקד בעיקרי הדברים הנצרכים לדיונו.

טעמא, משום דלא עבד בהו שימור. ולעביד ליה שימור מאפיה ואילך? אלא לאו שמע מינה שימור מעיקרא בעינן.

[שם]

מכך שרב הונא סובר שלא יוצאים ידי חובת מצת מצווה בבצקות של נכרים, לומד רבא ששימור משעת לישה אינו מועיל. שכן אם שימור משעת לישה היה מועיל, לכאורה ניתן לשמור את המצות משלב העיסה. הגמרא דוחה את הוכחתו של רבא:

וממאי? דילמא שאני התם, דבעידנא דנחית לשימור לא עבד לה שימור, אבל היכא דבעידנא דנחית לשימור עביד לה שימור, הכי נמי דשימור דלישה הוי שימור.

[שם]

הגמרא דוחה את הוכחתו של רבא מכך שייטכן שהסיבה שלא יוצאים ידי חובת מצת מצווה בבצקות של נכרים היא משום שלא הייתה שמירה משעה שבא נתנו את המים בקמח, שזהו הזמן שבו קיים החשש האמיתי של ההחמצה. לכן, ייתכן שגם לפי רב הונא ניתן להסתפק בשימור משעת לישה בלבד. למרות דחיית הוכחתו של רבא אומרת הגמרא:

ואפילו הכי לא הדר ביה רבא, דאמר להו להנהו דמהפכי כיפי: כי מהפכיתו - הפיכו לשום מצוה. אלמא קסבר: שימור מעיקרא - מתחלתו ועד סופו בעינן.

[שם]

הגמרא מציינת שלמרות דחיית הוכחתו של רבא, הוא לא חזר בו, והוא היה מורה למי שעסקו בהפיכת העומרים לעשות זאת לשם מצווה.

עולה אם כן שישנן שתי עמדות היחס לשלב בו חל חיוב שימור המצה: לפי רבא, חובת השימור היא כבר משלב ראשוני בתהליך הכנת המצה, משעת הקצירה. לעומת זאת לפי עמדת הסתמא דגמרא נראה שניתן להסתפק בשימור משעת הלישה.

יש לברר מהי משמעות חובת שימור המצה.

הר"ף כותב:

ומיבעי ליה לאיניש לנטורי קימחא דפיסחא מעידן קצירה, דאמר קרא 'ושמרתם את המצות'. ואמר להו רבא להנהו דמהפכי כיפי: כי מהפכיתו הפיכו לשום מצוה, כלומר הזהרו בהן שלא יבא עליהם מים.

[ר"ף יב.]

מדברי הר"ף נראה לשימור המצה ישנה משמעות מעשית פשוטה – דאגה לכך שלא יבואו מים על החיטים בכדי למנוע את חימוץ העיסה.

הרשב"א חולק ומבאר את משמעות חובת השימור באופן שונה:

ותחלת כל דבר צריך אתה לדעת כי מצוה של מצוה צריכה שמור לשם מצוה, בין שמור דלישה בין שמור דמעידן קצירה, למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה... וכדאמר להו רבא להנהו דמהפכי כיפי הפיכו לשום מצוה... ותנן התם, חלות תודה ורקיקי נזיר עשאן לעצמו אינו יוצא בהן למכור בשוק יוצא בהן. ואמרינן עלה בגמרא: מאי טעמא אמר רבא: אמר קרא 'ושמרתם את המצות' – מצוה המשתמרת לשם מצוה, יצאת זו שאינה משתמרת לשם מצוה אלא לשם זבח... ומעתה על כרחנו אין אדם יוצא במצה שלשה נכרי ואפילו ישראל עומד על גביו ומזהירו שיכוין לשם מצוה, לפי שאין הגוי עושה אלא על דעת עצמו ולא על דעתנו.

[שו"ת הרשב"א ח"א סימן כו]

מדברי הרשב"א עולה שמשמעות השימור הוא כוונה לשם מצה בשעת הכנת המצה. הרשב"א למעשה קושר את דברי סוגייתנו בנימוקו של רבה² במקום אחר [לה]. לכך שלא ניתן לצאת ידי חובת מצת מצווה בלחמי תודה ובריקקי נזיר. ישנה חובה שעשיית מצת המצווה תהיה בכוונה לשם 'מצה', וחלות תודה וריקקי נזיר לא נעשו לשם 'מצה' אלא לשם זבח.

מדברי הרשב"א עולה שישנה נפקא מינה מעשית בין שתי האפשרויות, לגבי מצה שהכין הגוי כאשר ישראל 'עומד על גביו'. אם מבינים שמטרת השימור היא ההקפדה המעשית על כך שהעיסה לא תחמיץ, מסתבר שניתן לצאת ידי חובת מצוות מצה במצה כזו. לפי הרשב"א לעומת זאת, לא ניתן לצאת ידי חובת מצת מצווה במצה שהכין נכרי, וזאת משום שישנה דרישה לכוונה בעת הכנת המצה, ו'אין הגוי עושה אלא על דעת עצמו ולא על דעתנו'.

הרב אשר וייס, בספרו 'מנחת אשר', מעלה אפשרות שלישית ביחס להבנת מהות חובת שימור המצה:

אך לענ"ד לא מצינו דין דבעינן עשיה לשמה במצה, דלא כתיב אלא 'ושמרתם את המצות', ואין כאן דין עשיה לשמה אלא דין שימור לשמה בלבד, ואין זה דומה לגט דכתיב ביה 'וכתב לה' או לציצית דכתיב בהו 'גדילים תעשה לך'... ונראה בזה דאין כלל דין של עשיה לשמה במצה אלא דין שימור לשמה בלבד.

[מנחת אשר סימן נ]

המנחת אשר טוען שיש להבחין בדין 'לשמה' בין מצוות מצה ובין מצוות אחרות בהן נאמר דין זה. בעוד בעשיית הציצית ובכתיבת הגט יש צורך בכוונה לעשות לשם המצווה, במצוות מצה אין דרישה לעשיית מצה מתוך כוונת המצווה אלא לשמירת המצה לשם מצת מצווה³. ישנה חובה לשמור את מצת המצווה מחמץ לשם מצוות מצה. לאור זאת, טוען המנחת אשר, יש להבחין בין השמירה הנדרשת בשלב קצירת החיטים ובין השמירה הנדרשת בשעת לישת העיסה:

ושאני שימור דקצירה משימור דלישה, דעל שעת לישה אין כלל הכרח דהמתעסק בו הוא יהיה השומר דאין השמירה תלויה בעיסוק כלל, אבל מלישה ואילך, דכל מהות השימור מחימוץ הוא העיסוק במצה, דאם לא יתעסקו בלישה ועריכה שוא שקד שומר ובודאי יתחמץ וזה גופא דהיינו העיסוק והלישה הוא השימור, וא"כ מלישה ואילך העושים הם השומרים ולא המשגיח עליהם, ולכן בעינן שיעשו לשם מצוה, כיון דעשייתם הוא השימור ואין שימור זולתה. ומטעם זה פסול עשיית חרש שוטה וקטן או עכו"ם, ולא מהני גדול עומד על גביהם, דאין הגדול עושה שימור אבל העושים במלאכה הם העושים שימור, ואין הגדול אלא שומר את משמרי המצה.

[שם]

לדברי המנחת אשר, שמירת המצה מחימוץ בשלב הקצירה היא שמירה פאסיבית – השגחה שהחיטים לא יבואו במגע עם מים. בשלב הזה ברירת המחל הוא שהחיטים לא יחמיצו. לא כן בשעת לישת העיסה. מרגע שהקמח בא במגע עם המים, שזהו השלב הראשוני של העיסה, ברירת המחל היא שהעיסה תחמיץ, אלא אם כן מי שעוסק בעיסה ידאג למנוע זאת. השמירה בשלב העיסה היא שמירה אקטיבית והיא חלק בלתי נפרד מלישת העיסה עצמה⁴.

² כך בנוסח שלפנינו.

³ ייתכן שזוהי אף כוונתו של הרשב"א שציינו לעיל. קשה להתעלם מכך שהסוגיה [מ] קושרת בין חובת שימור המצה ובין החשש לחימוץ העיסה. אם כן מסתבר שהרשב"א מודה מבחינה עקרונית שתוכן השמירה הוא הדאגה לכך שהעיסה לא תחמיץ, אלא ששמירה זו צריכה להיעשות מתוך כוונה לשם מצוות מצה. זאת בשונה מהרי"ף, שדרש את השמירה המעשית בלבד. אמנם יש לציין שמפשוט דברי הרשב"א נראה שהוא לא מחלק בין שמירה משעת קצירה או שמירה משעת לישה לעניין נכרי, כפי שסובר לחלק המנחת אשר וכדלהלן, ואכמ"ל.

⁴ מעין חילוק זה מציע הקהל יעקב [סימן לה], אלא שלדבריו זו גופא המחלוקת בגמרא בעניין זמן חלות חובת השימור: "דלרבא דאמר בעינן שמירה משעת קצירה והתם ענין השמירה הוא שלא יפלו עליו מים דכמות שהן אין החטין מחמיצין

ההבחנה זו קשורה בדין מצה שהוכנה על ידי עכו"ם כאשר ישראל עומד על גביו, אשר הזכרנו קודם. המנחת אשר סובר שלעניין כשרות מצה שהכין עכו"ם יש להבחין בין שני השלבים. בשלב הקצירה, כיוון שהשמירה היא שמירה פאסיבית, אין כל דרישה לכך שהקצירה עצמה תיעשה על ידי ישראל. בשעת הלישה לעומת זאת, כיוון שהשמירה היא אקטיבית ובאה לידי ביטוי בלישת העיסה עצמה, ישנה דרישה לכך שהשימור, ולמעשה גם הלישה, ייעשו על ידי ישראל ולא על ידי גוי.⁵

עמדתו של הרמב"ם בסוגיה ייחודית. בעניין שימור לשם מצה, פוסק הרמב"ם:

משום שנאמר 'ושמרתם את המצות' כלומר הזהרו במצה ושמרו אותה מכל צד חמוץ. לפיכך אמרו חכמים צריך אדם ליזהר בדגן שאוכל ממנו בפסח שלא יבוא עליו מים אחר שנקצר עד שלא יהיה בו שום חמוץ.

[רמב"ם חמץ ומצה פ"ה ה"ט]

מדברי הרמב"ם נראה שמשמעות שימור המצה היא הדאגה לכך שהעיסה לא תחמיץ.⁶ כמו כן, מכך שהרמב"ם לא מציין בפירוש שחובת שימור המצה נאמרה ביחס למצת המצווה בלבד, ומכך שהרמב"ם בוחר לשבץ את ההלכה העוסקת בחובת השימור בפרק ה' העוסק בהלכות חמץ, נראה שהרמב"ם סובר ששימור מחמץ הינו תנאי בכל שבעת ימי החג. אלא שכפי שראינו לעיל, מדברי רב הונא שהובאו בגמרא נראה שחובת השימור נדרשת בכזית הנאכל לשם מצת מצווה בלבד. אמנם, בפרק ח' פוסק הרמב"ם:

מי שאין לו מצה משומרת אלא כזית כשגומר סעודתו ממצה שאינה משומרת מברך על אכילת מצה ואוכל אותה כזית ואינו טועם אחריו כלום.

[שם פ"ח ה"ג]

המגיד משנה ביאר את דבריו כך:

שהשמור אינו מעכב ולכתחלה ראוי לעשותו בכל הדגן אלא שאינו מעכב אלא בלילה הראשון שהוא חובה לאכול מצה המשומרת.

[מגיד משנה שם פ"ה ה"ט]

מדברי המגיד משנה עולה שבפרק ה' הרמב"ם עוסקת בדין לכתחילה – המצות הנאכלות בכל ימי החג צריכות להיות משומרות מחמץ. בפרק ח' הרמב"ם מפרט שאף שניתן לאכול בימי החג מצות שאינן משומרות מחמץ, לא ניתן לצאת במצות כאלו ידי חובת מצוות מצה.⁷

ומוכח דגם שמירה מנפילת מים חשיב שמירה. אבל למד"א התם דא"צ שמירה אלא משעת לישא ומשום דבעינא דנחית לשימור דהיינו בשעת לישא לא נשמרו הני בציקות של נכרים ומש"ה אינו יוצא בהן יד"ח אלמא משמע דאין דין שמירה אלא משעת לישא לפי שאז בלא שמירה ודאי תחמיץ מעצמה". בעזרת חלוקה זו, מבאר הקהלות יעקב את עמדת הרמב"ן [מלחמת ה' י: מדפי ה"ר"ף ד"ה השיב] הסובר שעיסה שנילושה במי פירות בלבד פסולה משום שלא ניתן לקיים בה דין שימור. הרמב"ן סובר שחובת השימור היא משעת הלישה, ולכן לדבריו אופי השימור הוא שמירת המצה מלהחמיץ במצב בו ברירת המחדל היא שהמצה תחמיץ.

⁵ הבחנה דומה מופיעה כבר בדברי ה"ט² [סימן ת"ס סק"א], אך נימוקו שונה. לדבריו, בעוד חובת השמירה מחימוץ קיימת בכל שלבי הכנת המצה, חובת עשיית המצה לשם כוונת מצה נדרשת בשלב הלישה בלבד. לכן, הקצירה יכולה להיעשות על ידי נכרי, אבל את הלישה יש לעשות על ידי ישראל בלבד.

⁶ אמנם יש לציין שהרמב"ם פסק במקום אחר [שם פ"ו ה"ט] את דברי הגמרא [לה:]: אשר מהם נראה שעניין שמירת המצה הוא עשיית המצה לשם מצת מצווה. הגר"מ סולובייצ'ק [הררי קדם סימן מה] עמד על כך שאין כוונת הרמב"ם בהלכה זו שקיימת דרישה חיובית לכוונה לשם מצווה בעת עשיית המצה, אלא שמחשבת זבח מפקיעה את שם המצה. ברם, לדברי הגר"ח [שם פ"ו ה"ה] ישנם שני דינים בחובת השימור: "חדא עצם מעשה השימור שצריך לשמרה מחימוץ, שזהו עיקר מצות שימור, ועוד יש בה דין בהחפצא שיחול בה שם משומרת לשם מצה".

⁷ בעניין ההבדל בחובת השימור מחמץ במצת המצווה, ובין חובת השימור מחמץ בשער ימי החג, כותב המשך חכמה [שמות יג י:]: "דבאמת לכל מיעוט אין צריך לחוש כלל. אך זהו בכל ימי הפסח שהוא לא תעשה שלא לאכול חמץ, ושוב כי אין צריך לחוש מדינא, אם כן אם יאכל הוה כמו שלא אכל חמץ כלל. לא כן בלילה הראשון, דמצוה לאכול מצה, אם אחד מני רבבה חמץ, האם תאמר שאכל מצה, הלא ודאי לא אכל מצה - יהיה מאיזו סיבה שיהיה, ולכך צריך שימור".

לסיום, נחזור לדברי רבא שהובאו בתחילת השיעור. כאמור, רבא לומד מכך שקיימת חובה 'לשמור את המצות', שישנה מצווה ללתות את החיטים. בראשונים קיימות גישות שונות להבנת היחס בין חובת שימור המצות ובין חובת הלתיתה⁸. במסגרת זו נציין רק לדבריו של רבנו דוד:

ויש במשמע דבריו של רבא שאם לא עשה כן שאינו יוצא בהן ידי מצה, דהא סבירא ליה דשמור דלישה לאו שימור הוא, שאין אדם יוצא במקצת שמור אלא שיעשה כל שמור שבה לשם מצה.

[חידושי רבנו דוד מ. ד"ה הדר]

בניגוד לדבריו של המנחת אשר לעיל, מדברי רבנו דוד עולה שלפי רבא גם שימור משעת קצירה צריך להיות שימור אקטיבי. רבא סובר שהעובדה שחובת השימור מתחילה משעת הקצירה, משמעותה שישנה דרישה לכך שמשעת הקצירה החיטים יהיו 'בתורת שימור', וזה מתאפשר רק על ידי לתייתה⁹. נראה שדרישה זו נובעת מהגדרתה השלילית של המצה כ'אי-חמץ'. רק דגן שהיה בכוחו להחמיץ בפועל, והוא לא בא לידי חימוץ, מוגדר כניגוד המדויק של החמץ, אותו אנו מצווים לאכול בערב הראשון של חג המצות.

להערות ולתגובות: איציק וולטרס

ltzikw7@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל

ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל

⁸ מדברי התוספות (מ. ד"ה כ"ו) נראה שהעובדה שקיימת חובת שימור מהווה 'גילוי מילתא' לכך שקיימת חובת לתייתה - שכן אם אין חובת לתייתה, מדוע שהתורה תחייב שימור משעת קצירה. מדברי הרמב"ן (מ. ד"ה ואפ"ה) לעומת זאת נראה שהלתייתה מאפשרת שימור 'מהודר' יותר של המצה.

⁹ אמנם מדברי רבנו דוד בהמשך (שם ד"ה והינו) משמע שלמעשה רבא מודה שניתן לצאת ידי חובת שימור גם בשימור פסיבי משעת הקצירה: "ולכן הוא אומר שמצווה ללתות, שיותר [טוב] שיקיים בהם מצות שמור בשיעשה בהם חתייתה שיהו צריכין שמור ממש".